

Διοικητικές Μεταρρυθμίσεις: Κράτος και Τοπική Αυτοδιοίκηση

1^ο Μάθημα: Εισαγωγή
ΠΜΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ
(ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ)

Οι παράγοντες της αλλαγής

- Εδώ υπεισέρχεται πρώτον, ο παράγων ιστορία: η συγκρότηση ισχυρού κεντρικού κράτους από τα πρώτα χρόνια της Ανεξαρτησίας, έχει να αντιπαλέψει την αντίσταση των τοπικισμών, τις τοπικές πατρωνίες και φατρίες που είναι πολύ ισχυρές το 19^ο αι.
- Δεύτερον, ο παράγων κουλτούρα: η κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα είναι διαχρονικά ακριβώς ο φατριασμός σε τοπικό επίπεδο και ο αυταρχικός πατερναλισμός στο κεντρικό επίπεδο. Ταυτόχρονα όμως και η συνεχής επιδίωξη της «προόδου», της βελτίωσης των όρων ζωής
- Τρίτον, ο παράγων συγκυρία: η ανάγκη ομογενοποίησης (αλλά και ελέγχου) της επικράτειας και του πληθυσμού, καθώς η διαδικασία επέκτασης του εθνικού κράτους («Μ. Ιδέα») θα διαρκέσει για πάνω από έναν αιώνα, από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους. Μετά το 1940, η χώρα θα ενταχθεί στο δυτικό γεωπολιτικό στρατόπεδο
- Τέταρτον, οι ελίτ: πρόκειται για ηγετικές ομάδες που από την ίδια την επανάσταση είναι διχασμένες ανάμεσα στον εξευρωπαϊσμό και τον ελληνικό εξαιρετισμό, και είναι άλλοτε φορείς εκσυγχρονισμού άλλοτε φορείς αντίδρασης μεγάλων αντιφάσεων

Μια θεμελιώδης αντίφαση

- Το ελληνικό κράτος ήταν πολύ προχωρημένο για να είναι βαλκανικό και πολύ «υπο-ανάπτυκτο» για να είναι δυτικο-ευρωπαϊκό.
- Ήταν ένα μετα-οθωμανικό κράτος που δεν είχε εκ των πραγμάτων καμία σχέση με τις ιστορικές τροχιές των υπολοίπων γειτονικών, ιδίως μετά τους βαλκανικούς πολέμους όπου επέλεξε οριστικά διαφορετικό γεωπολιτικό προσανατολισμό.
- Αλλά ήταν ένα γεωπολιτικά και οικονομικά εξαρτημένο από τους ξένους προστάτες του κράτος, που δεν θα μπορούσε να προασπιστεί την ανεξαρτησία του χωρίς έξωθεν προστασία, τουλάχιστον τον 19ο αιώνα, με πολλές χρεοκοπίες ήδη στο ενεργητικό του και με αδύναμους πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς

Ένα νόμισμα με δύο όψεις

- Ανάλογα με το ιστορικό μας παρατηρητήριο, καταλήγουμε σε διαφορετικά συμπεράσματα, τα οποία ωστόσο είναι και τα δύο βάσιμα και αληθή
- Αν επιλέξουμε να διαβάσουμε αυτή την ιστορία από το παρελθόν στο παρόν, εξελικτικά, προκύπτει ότι το ελληνικό κράτος είναι η πιο επιτυχημένη εκδοχή μετα-οθωμανικού κράτους και μάλιστα με διαφορά.

Ο διαρκής αλλά ασταθής εκσυγχρονισμός

- Προκύπτει ότι πρόκειται για ένα κράτος σε διαρκή διαδικασία εκσυγχρονισμού συντονισμένο με τα τεκταινόμενα στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα, σε μια πορεία ασφαλώς με πισωγυρίσματα.
- Και μια κοινωνία που παρά έναν βαθμό πολιτισμικό δεισμό (που όμως δεν είναι αυτός η αιτία του διχασμού) επενδύει σε εκδυτικισμένες πρακτικές ανάπτυξης όπως η εκπαίδευση, η (μικρο)επιχειρηματικότητα, η ποντοπόρα ναυτιλία, στηρίζει την προϊούσα αστικοποίηση κυρίως στον 20^ο αιώνα, ενώ πάντα οι ελίτ του είναι δυτικοτραφείς και η επιστημονική γνώση και τεχνογνωσία αν και δάνεια, πάντως σε συντονισμό με τη Δύση, και όλα αυτά επιτρέπουν την ανοδική κοινωνική κινητικότητα χωρίς ιδιαίτερους ταξικούς περιορισμούς, στα όρια ακόμη και μιας γενιά (αν και μπορεί γι αυτό να χρειαστεί να εφαρμόσει και επίπονες τακτικές όπως η εξωτερική μετανάστευση).

Από το παρατηρητήριο της κρίσης

- Αν αντιθέτως επιλέξουμε να διαβάσουμε την ιστορία αυτή από το τέλος της προς την αρχή, από το παρατηρητήριο της σημερινής κρίσης, ας πούμε, θα αναδειχθούν οι διαχρονικές στρεβλές δομές και οι καθυστερήσεις σε σχέση με το παντοτινό πρότυπό της, δηλ ένα «ιδανικό βορειοδυτικό κράτος»:

- κράτος αποικισμένο από ιδιωτικά συμφέροντα, που βιώνει μια χρεοκοπία ανά μία γενιά σχεδόν, που στηρίζεται στην πολιτική του υπερδανεισμού και των ελλειμμάτων, που δεν διαθέτει κυριαρχία επί ορισμένων τομέων (ληστεία παλιότερα, ανέχεται την ανομία κλπ), δεν έχει τη δυνατότητα να συλλέξει φόρους επαρκώς, κομπλεξικός εθνικισμός και μετάθεση ευθυνών σε ξένα κέντρα («κακομαθημένα παιδιά»), οικογενειοκρατία, μικροαστισμός, μικρο-επιχειρηματικότητα της απλής εμπορευματικής παραγωγής, πατερναλιστικός κρατισμός, ελίτ που δεν είναι πάντα στο ύψος των περιστάσεων, διάχυτο διχαστικό-παραταξιακό πνεύμα, εξισωτική κουλτούρα σε μια αταξική κοινωνία,

Αντί προσωρινού συμπεράσματος

- Σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ελληνικού κράτους, παρατηρούνται:
  - 1) εξωτερικοί παράγοντες (προστάτιδες δυνάμεις το 19ο αιώνα, πόλεμοι στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα, διεθνές πλαίσιο μεταπολεμικά, το ενωσιακό εγχείρημα μετά το 1974),
  - 2) εσωτερικοί παράγοντες (πολιτικό σύστημα, συλλογικοί δρώντες, βαθιοί ανθρωπολογικοί παράγοντες, διαμορφωμένες κουλτούρες και ιστορικά μονοπάτια μεγάλου ειδικού βάρους) και
  - 3) εσωτερικευμένοι εξωτερικοί παράγοντες (ελίτ με ευρωπαϊζουσα κουλτούρα, ώριμες ή μη κοινωνικές συνθήκες για αλλαγές).

Ο δεσμευτικός χαρακτήρας του εξωτερικού παράγοντα

- Οι τρεις αυτοί παράγοντες διαπλέκονται κάθε φορά με ιδιαίτερο και διαφορετικό τρόπο. Ωστόσο, η έρευνα περιπτώσεων έχει δείξει ότι μόνο όταν ο εξωτερικός παράγοντας έχει δεσμευτικό χαρακτήρα (πόλεμος, ξένη κατοχή, ξένη επιτροπεία, νομικές διεθνείς δεσμεύσεις) λειτουργεί με καταλυτικό τρόπο, ικανό να υπερκεράσει τυχόν εσωτερικές αντιστάσεις.

Καθοριστικότεροι ΟΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΪ ΠΑΡΆΓΟΝΤΕΣ

- Οι εσωτερικοί παράγοντες είναι πιο καθοριστικής σημασίας σε ομαλές περιόδους ή όταν οι εγχώριες ελίτ είναι φορείς εκσυγχρονισμού (πχ 1909-1920).
- Ξαναγίνονται σημαίνοντες σε στιγμές κρίσης, εξωτερικής ή μεγάλης εσωτερικής όπου παρατηρείται αποπροσανατολισμός των εγχώριων ελίτ (ή κρίση εξουσίας, εμφύλιοι κλπ) αλλά και μετά το 1980 όταν εξαιτίας της προϊούσης παγκοσμιοποίησης και της εισόδου της χώρας στην ΕΟΚ/ΕΕ, παραχωρείται μέρος της εθνικής κυριαρχίας σε κρίσιμους τομείς της διακυβέρνησης

Ανήκομεν εις την Δύσιν

- Το σχήμα του Φιλίπ Νεμό για το τι είναι η «Δύση» (2008 [2004]),
  - 1) η ανάπτυξη του άστεως,
  - 2) η επιστημονική σκέψη,
  - 3) το ιδιωτικό δίκαιο,
  - 4) η ουμανιστική θεώρηση,
  - 5) η ηθική και εσχατολογική προφητεία της Βίβλου,
  - 6) το πρωτείο της ανθρώπινης πράξης, και
  - 7) η δημοκρατική επανάσταση

Προβολές της Δύσης από μια ευρωκεντρική πολιτική και πνευματική ελίτ

- ο ευρωπαϊκός φιλελληνισμός αντιμετώπισε τους σύγχρονους Έλληνες ως τη μετενσάρκωση των αρχαίων «προγόνων» τους, αλλά ως ατελή και ατυχή μετενσάρκωση. Έτσι, η «νεότερη Ελλάδα» δεν θα μπορούσε να είναι μέρος της σύγχρονης Ευρώπης, παρά μόνο ως ζώσα πρόγονος της «ευρωπαϊκής πολιτισμικής παράδοσης».
- Καθώς επικρατούσε το πνεύμα του ρομαντισμού, αυτό μεταβλήθηκε καθώς επί Γκιζό (1856), η Γαλλία πρόβαλε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξη στη νεωτερική ευρωπαϊκή ταυτότητα, αφενός το ανήκειν σε ένα έθνος κράτος, αφετέρου την ανάδειξη των ποικίλων εθνικών ιδιαιτεροτήτων που υποτίθεται ότι προσδιόριζαν, καθεμία ξεχωριστά, το συλλογικό ευρωπαϊκό χαρακτήρα.
- Αλλά εδώ ήταν που προέκυπτε, και θα προέκυπτε έκτοτε συνεχώς, το πρόβλημα: εφόσον ο κλασικός πολιτισμός της ελληνικής αρχαιότητας ήταν αδιαφοροποίητος (δεν ήταν πληθυντικός) και εφόσον οι νέοι Έλληνες δεν ήταν παρά μόνο (ατελείς, μάλιστα) απόγονοι του κλέους των προγόνων τους, τότε...
- τι μας χρειαζόταν η νέα Ελλάδα;

Η μεγάλη ψευδαίσθηση: «Αποικιοκρατούμενοι χωρίς αποικιοκρατία»

- η μόνη σταθερά ήταν η διπλωματία των κανονιοφόρων ή η οικονομική εξάρτηση από τα δάνεια, και στη συνέχεια μετά το 1897, η ξένη οικονομική επιτροπεία.
- Είναι γι' αυτό το λόγο που δημιουργήθηκε στην ελληνική κοινωνία μια (ψευδ)αίσθηση αποικιοκρατούμενου χωρίς αποικιοκράτες.
- Η στρέβλωση ήταν συνεπώς αμφίδρομη: και οι προβολές της εγχώριας ελληνικής ελίτ ήταν προβληματικές, και αυτό περνούσε, ως αντίσταση στα υπάλληλα κοινωνικά στρώματα.
- Έτσι, το αρχικό σχήμα αναπαραγόταν διαρκώς από έξω και από μέσα σε έναν ατέρμονο φαύλο κύκλο

Εγχώριες ελίτ: αμφίσημη στάση

- Από τη μια για να μοιάσουν με το ξένο, δυτικό πρότυπό τους, μιμούνται (περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένα) τις βασικές διαφοροποιητικές στρατηγικές του
- Από την άλλη, για να είναι εθνικές-και στο πνεύμα του ρομαντισμού, υιοθετούν το λόγο της ταύτισης με τους υπηκόους τους, τις πρακτικές της αντίστασης, της διαρκούς αμφισβήτησης του προτύπου

Από το «πολιτισμικό πρόβλημα Ελλάδα», στο «πολιτικό πρόβλημα Ελλάδα»

- Το πεδίο των διεθνών σχέσεων: το ελληνικό κράτος είναι από την πρώτη στιγμή της επανάστασης και για έναν αιώνα τουλάχιστον, μέρος του κορυφαίου διπλωματικού ζητήματος της τότε Ευρώπης, του Ανατολικού Ζητήματος
- Έξοδος από τη βαλκανική μεσοπολεμική εξωστρέφειά της αποτελεί η «στιγμή» του ελληνο-ιταλικού πολέμου του 1940 καθώς την επανατοποθετεί στο κάδρο του β' παγκοσμίου πολέμου.
- Ωστόσο, μετά το 1944, ως μέρος του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις, το ελληνικό πρόβλημα διεθνοποιείται ραγδαία μέσω του εμφυλίου

Στην καρδιά του ενωσιακού εγχειρήματος

- Μετά το 1974, η Ελλάδα θα ηγηθεί ενός νέου νοτιοευρωπαϊκού κύματος εκδημοκρατισμού - πρότυπο μετάβασης από μια δικτατορία σε σύγχρονη φιλελεύθερη Δημοκρατία.
- Μετά το 1980, η Ελλάδα αποτέλεσε, καθαρά για πολιτικούς λόγους, πλήρες μέλος της τότε ΕΟΚ, και μετά το δεκαετία του '90, ακολούθησε το ενωσιακό εγχείρημα και συμπεριελήφθη στην πρώτη ομάδα των κρατών μελών της ευρωζώνης
- (Το σχόλιο του M. Mazower στους *NY Times*...)

Προσωρινό συμπέρασμα

- ο εξευρωπαϊσμός στην Ελλάδα δεν λειτουργεί ως το αντίπαλο δέος της παράδοσης, δεν υπάρχει μια τέτοια διάζευξη.
- Αντιθέτως υπάρχει ένας συγχρωτισμός μέσα στον ίδιο θεσμό, στο ίδιο υποκείμενο

Οι «λόγοι» της αντίστασης

- Παράλληλα, από την πλευρά της κοινωνίας, στην πορεία του ελληνικού 20ου αιώνα διαμορφώνονται τρία αντιστασιακά discourses:
- ένα στη διάρκεια του μεσοπολέμου που κορυφώνεται στον εμφύλιο κι έχει να κάνει με την «κοινωνική επανάσταση».
- Ένα μεταπολεμικό που αφορά την αστική διεκδίκηση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.
- Κι ένα μεταπολιτευτικό, που είναι και το πιο κατακερματισμένο από όλα, καθώς αφορά τις απειράριθμες ομάδες συμφερόντων που διεκδίκησαν από την πολιτική εξουσία και το κράτος προνόμια ή αντιστάθηκαν στη μεταρρύθμιση των ήδη κεκτημένων τους.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ

- Φατριασμός - Τζάκια
- Πατερναλισμός
- Υπερσυγκεντρωτισμός εξουσίας στα υψηλά πατώματα
- Τοπικισμός
- Κρατισμός
- Εμφύλιος
- υπερπολιτικοποίηση

Οικονομία

- Κρίσεις
- Φορολογία
- Αγρότες
- Κορπορατισμός
- Ευρύτατη αυταπασχόληση
- Αντίσταση στην προλεταριοποίηση

Ιδεολογία

- Εθνικισμός- ελληνοκεντρισμός
- “Αντίσταση”
- Ροπή στη συνωμοσιολογία
- Κρατικός Πατερναλισμός - Προστατευτισμός
- Οικογενειακός αμοραλισμός

Έκθεση Βαρβαρέσσου

- το 1952, στην γνωστή του «έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος», μετά από πρόσκληση του τότε πρωθυπουργού Ν. Πλαστήρα, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος περιέγραφε παθογένειες της δημόσιας διοίκησης που έδειχναν ότι από την ίδρυση του κράτους και τους βαυαρικής έμπνευσης θεσμούς και μετά, είχε μεσολαβήσει συνολικά μια αντιφατική περίοδος:
- ανορθολογική κατανομή προσωπικού, κομματισμός, γεωγραφική υπερέγκεντρωση υπηρεσιών, προσωπικό χαμηλών προσόντων, τυπολατρία, μισθοί πείνας, άχρηστοι οργανισμοί και υπηρεσίες, άδικο και πολυδαίδαλο σύστημα επιδομάτων, αναξιοκρατία, υπέρ το δέον κομματικοί διορισμοί εκτάκτων.

- Ο συντάκτης της έκθεσης παρατηρούσε ωστόσο ότι αυτή δεν ήταν μια διαχρονική κατάσταση. Θεωρούσε ότι η ελληνική δημόσια διοίκηση λειτουργούσε από άριστα ως ικανοποιητικά στην περίοδο 1910-1935, και δεν έχει καθόλου άδικο αν κρίνουμε εκ του αποτελέσματος, πως δηλαδή κατάφερε να ανταποκριθεί στις τεράστιες -χωρίς υπερβολή- προκλήσεις της περιόδου αυτής:
- διαρκείς πόλεμοι, ενσωμάτωση νέων εδαφών στην επικράτεια, αποκατάσταση εκατομμυρίων προσφύγων, λύση του αγροτικού ζητήματος, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις κλπ, κι όλα αυτά σε ένα εξαιρετικά ασταθές πολιτικό περιβάλλον εσωτερικά αλλά κι εξωτερικά.

- Εκείνο συνεπώς που πρέπει να καταδειχτεί είναι ότι δεν υπάρχει κάποιο ιστορικό DNA που αποτρέπει το ελληνικό κράτος από τις μεταρρυθμίσεις
- Η ιστορία του είναι μια μεικτή διαδρομή μεγάλων μεταρρυθμίσεων και μεγάλων αποτυχιών
- Συνεπώς, πρέπει να εντοπίσουμε ποιοι είναι εκείνοι οι παράγοντες διαχρονικά (αν υπάρχουν...) που οδηγούν στο ένα ή το άλλο αποτέλεσμα
- Φυσικά αυτό δεν απαγορεύει να προκύπτουν από την ιστορία νέοι παράγοντες στην εξίσωση αυτή

Βιβλιογραφία (γενική)

- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο-Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα 1986.
- Ασδραχάς Σπύρος (και συνεργάτες), *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αιώνας*, δύο τόμοι, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.
- Βαρβαρέσος Κυριάκος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, (εισαγωγή Κ. Κωστής), Σαββάλας, Αθήνα 2002.
- Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Α & Β τόμοι, Εστία, Αθήνα, 2005.
- Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας (1770-1923)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Α & Β τόμοι, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.
- Κωστής Κ. – Πετμεζας Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Κωστής Κώστας, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*». *Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού κράτους 18ος – 21ος αιώνας*, Πόλις – Hisotria, Αθήνα, 2013.
- Μαυρογορδάτος Γ. - Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.
- Mann Michael, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας. Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών κρατών, 1760-1914*, τ. Β΄, Πόλις, Αθήνα, 2009.

- Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμοι 1-10 , Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια), *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Παναγιωτόπουλος Δ. - Σωτηρόπουλος Δ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2007.
- Petropoulos A. John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α-Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1985.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Η ελληνική αγροτική οικονομία τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2003.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012.
- Τζιόβας Δημήτρης, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, Πόλις, Αθήνα, 2012.
- Tilly Charles, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Χαρλαύτη Τζελίνα, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ος αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2001.
- Χατζής Δημήτρης, *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού. Διαλέξεις και δοκίμια*, Το Ροδακίό, Αθήνα 2005.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Α1, Α2, Β1, Β2, Γ1, Γ2, Δ1, Δ2, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002- 2010.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, *Οικονομολόγοι και οικονομική πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2010.

Βιβλιογραφία (για μεταπολίτευση)

- Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015
- Γ. Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Πόλις, Αθήνα 2013
- Γ. Βούλγαρης, *Η μοιραία πενταετία. Η πολιτική της αδράνειας 2004-2009*, Πόλις, Αθήνα 2011
- Τ. Γιαννίτσης, *Η Ελλάδα στην κρίση*, Πόλις, Αθήνα 2013
- Α. Δοξιάδης, *Το αόρατο ρήγμα. Θεσμοί και συμπεριφορές στην ελληνική οικονομία*, Ίκαρος, Αθήνα 2013
- Στ. Β. Θωμαδάκης, *Κράτος και ανάπτυξη στην Ελλάδα. Ένα εξελικτικό δίδυμο*, Αλεξάνδρεια 2011
- Χ.Ι. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*, Πόλις, Αθήνα 2013.
- Π. Καζάκος, *Μετά το «Μνημόνιο». Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα υπό διεθνή έλεγχο*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2011
- Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015
- Κ. Λάβδας, *Συμφέροντα και πολιτική. Οργάνωση συμφερόντων και πρότυπα διακυβέρνησης*, Αθήνα, Παπαζήσης 2004.
- Μ. Μητσόπουλος-Θ. Πελαγίδης, *Κατανοώντας την κρίση στην Ελλάδα* (μτφρ Φ. Μπαρουξής), Ψυχογιός, Αθήνα 2012
- Τ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Ίκαρος, Αθήνα 2015
- Δ.Β. Παπούλιας, *Χρυσάφι είναι το δημόσιο. Ρητορεία και πραγματικότητα των μεταρρυθμίσεων*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2007
- Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, εκδ. Οκτώ
- Κ. Featherstone – Δ. Παπαδημητρίου, *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού*, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2010

- Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα 2004
- Δ.Α. Σωτηρόπουλος, *Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη, Ελλάδα, - Ισπανία – Ιταλία – Πορτογαλία*, Ποταμός 2007
- Δ. Α. Σωτηρόπουλος, *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Ποταμός, Αθήνα 2001
- Δ. Π. Σωτηρόπουλος, «Πολιτική, κράτος, κοινωνία: Τομές και συνέχειες από την προδικτατορική στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο Αρ. Πασσάς – Δ.Π. Σωτηρόπουλος – Θ. Τσέκος (επιμ.), *Θεσμοί στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2015 (υπό έκδοση)
- Δ. Π. Σωτηρόπουλος, «Η μετάβαση στη δημοκρατία το 1974: Σχετικοποιώντας μια 'τομή'», στο Αρ. Πασσάς – Δ.Π. Σωτηρόπουλος – Θ. Τσέκος (επιμ.), *Θεσμοί στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2015 (υπό έκδοση), (το ανέβασα στο eclass)
- Δ. Π. Σωτηρόπουλος, «Κράτος πρόνοιας και κοινωνία στη μεταπολεμική και μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια ιστορική περιοδολόγηση των σχέσεών τους.» στο *Πρακτικά του 5ου Συνεδρίου Διοικητικών Επιστημόνων. Αναδιοργάνωση της Διοίκησης και του Κράτους στη μετά το 'μνημόνιο' εποχή*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2015 (υπό έκδοση), (το ανέβασα στο eclass)
- Κ. Τσουκαλάς, « «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί ελλήνων στην Ελλάδα», στου ίδιου *Ταξίδι στον Λόγο και την ιστορία*, τ.Α, Πλέθρον, Αθήνα 1996, σ. 143-182.